

Område vid Snipåsvägen

– kulturmiljöutredning

Område vid Snipåsvägen
Tollered, Skallsjö socken
Lerums kommun
Marie Odenbring Widmark, Anni Bergström,
Mats Hellgren
Västervet Kulturmiljö

Innehåll

Bakgrund och genomförande	4
Historisk bakgrund	5
Övergripande beskrivning och kulturhistorisk värdering	8
Utredningsområdet	9
Delområde A	9
Beskrivning.....	9
Historik.....	10
Kulturhistorisk bedömning.....	12
Rekommendation	14
Delområde B	16
Beskrivning.....	16
Historik.....	16
Kulturhistorisk bedömning.....	16
Rekommendation	16
Delområde C	17
Beskrivning.....	17
Historik.....	18
Kulturhistorisk bedömning.....	18
Rekommendation	19
Källor	20
Tryckta källor	20
Otryckta källor	20
Tekniska och administrativa uppgifter	21

Bakgrund och genomförande

Västarvet har fått i uppdrag av Lerums kommun att genomföra en kulturmiljöutredning för ett område vid Snipåsvägen i Tollered, Lerums kommun, en del av fastigheten Tollered 4:49 m fl. inför ställningstaganden i det program som Lerums kommun arbetar fram för området. Utredningen skall visa lämpliga förhållningssätt till den kulturhistoriska miljön.

Pågående programarbete ska ligga till grund för detaljplan. I området föreslås bostäder i form av enbostadshus, parhus och mindre flerbostadshus, samt eventuellt förskola och annan service.

Området består av en skogsklädd kulle och Tollereds ström, samt viss bebyggelse. Hela orten Tollered är av riksintresse för kulturmiljövården. Arbetet har utförts som en komplettering av befintligt kulturmiljöprogram samt befintlig kulturhistorisk byggnadsinventering.

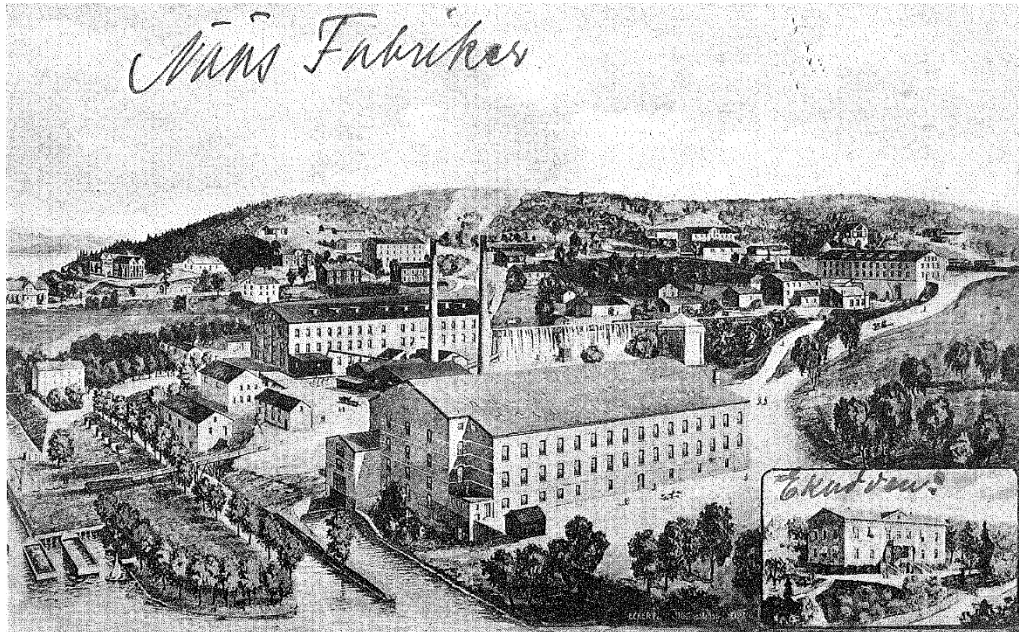
Västarvet har arbetat med utredningen under hösten och vintern 2014-2015. Arbetet har omfattat besiktning i fält samt inmätning av kulturhistoriska lämningar som finns i det aktuella området. Vidare har litteratur och historiska kartor använts för att beskriva och analysera den aktuella miljön.

Den andra december hade Västarvet ett möte i fält med Lerums kommun där de olika utbyggnadsalternativen gick igenom och diskuterades.

I rapporten har vi koncentrerat oss på de tre utbyggnadsalternativ som kommunen presenterat inom det aktuella området. Dessa har beskrivits närmare och analyserats var efter en diskussion förs kring lämpligheten av ny bebyggelse.

Historisk bakgrund

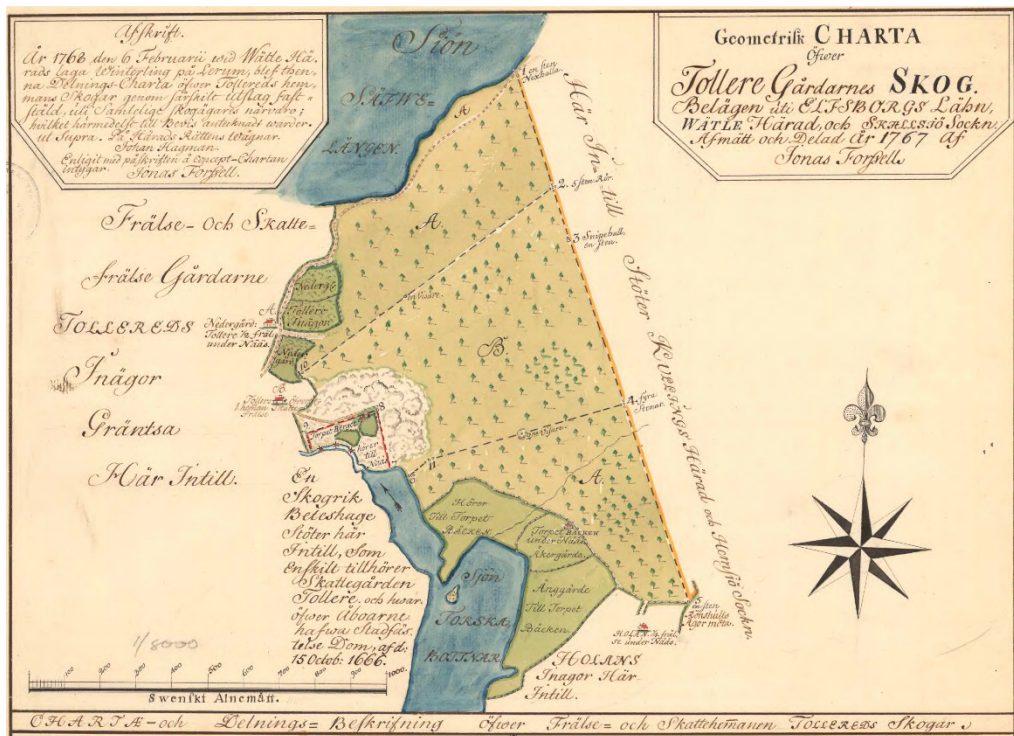
Invid Sävelångens strand och med vattenkraft från Tollereds ström anlade Peter Wilhelm Berg på Nääs ett av Sveriges första bomullsspinnerier år 1832. Samhället Tollerred som växte upp i anslutning till industrin har i allt väsentligt byggts ut i två etapper, dels 1833-1845, dels 1870-1940-talet och följer textilfabrikens utbyggnad. En senare etapp kan man också se i form av flerfamiljshus byggda på 1990-talet som förtätat bebyggelsestrukturen på vissa ställen. Dessa har dock inget med själva textilfabriken att göra som vid det laget var nedlagd.

Till den äldre etappen hör hus som Stora Byggnaden, ursprunglig disponentbostad, samt de röda tegelhusen som hör till den äldsta fabriksetableringen. Till den andra etappen hör, förutom fabriksbyggnader närmare sjön, utbyggnaden av många av de högresta arbetarbostäderna utmed Tollereds ström, exempelvis Dalared och Bottnared från 1920- och 30-talen. På 1940-talet tillkom Mossen, det första egnahemsområdet där arbetarna vid fabriken fick lov att köpa loss en tomt och bygga hus. Utmed Tollereds ström har det funnits flera kvarnar och sågar och spåren efter dem finns kvar i varierande grad.

Stora Byggnaden, till vänster, hör till de äldsta delarna av brukssamhället Tollerred, uppförd för bolagets disponent 1835-36. Utmed strömmen har det funnit flera sågar och kvarnar och även om den bevarade kvarnbyggnaden är uppförd först år 1901 så minner den om denna verksamhet. Byggnaden är idag ett viktigt landmärke i samhället.

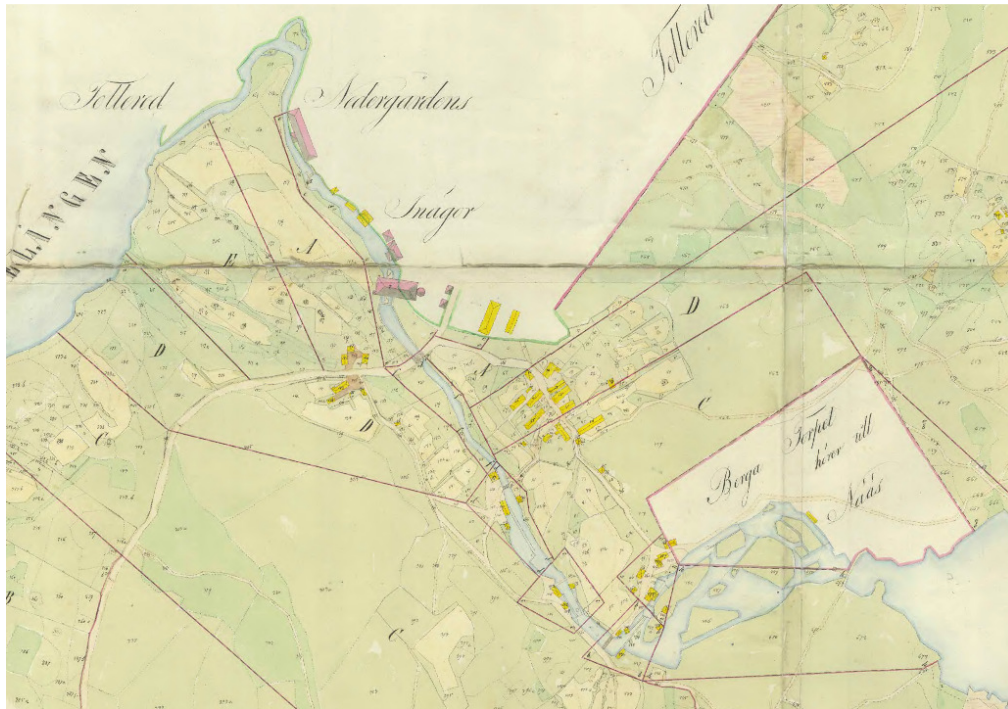
Geometrisk karta från 1767. För detalj se sidan 10 Lantmäteriet: O152-33:1

Från perioden före fabriken utbyggnad finns en del spår att upptäcka men de har överlagrats av 18- och 1900-talets verksamhet. Gården Åbacken hör till den gamla byn Tollered och ligger kvar på Tollered Skattegårdens gamla bytomt. Här låg tidigare fler gårdar, omgärdade av åkermark, slätterängar, impediment och betesmarker.

Ett par äldre lantmäterikartor finns för området, dels en geometrisk karta från 1767 som upprättades i samband med delning av skogen, dels en karta från laga skifte på 1830-talet för Tollered Skattegården. Av kartan kan man utläsa att Bergared och Bergalyckan ligger ungefär där Bergatorpet låg, ett torp som hörde under Nääs och finns med på kartan från 1767.

Åbacken, eller Herres tillhör den gamla bondbyn Tollered.

Detalj ur laga skifteskartan från 1835-36 över Tollered Skattegårdens ägor. Lantmäteriet: O152-33:2

Övergripande beskrivning och kulturhistorisk värdering

Tollered är i grunden en gammal by vars gårdar låg i anslutning till Tolleredes ström, i det sluttande landskapet mellan sjöarna Torskabotten och Sävelången. Det man främst associerar Tollered med idag är dock bruksorten uppvuxen kring Nääs fabriker. Samhället karaktäriseras av löst grupperad bostads- och industribebyggelse uppförd för arbetare och tjänstemän vid fabriken. Bebyggelsen klättrar uppför den relativt branta slänten från Sävelångens strand upp till sjön Torskabotten. Fallhöjden lär vara hela 59 meter.

Många av husen är mycket välbevarade och berättar på ett tydligt sätt om sin tillkomsttid och sitt ursprung som kvarn, arbetarbostad, tjänstemannabostad eller fabriksbyggnad och om sin tillkomsttid. Flera av husen är också påtagligt gamla, bevarade från bruksamhällets äldsta tid. Utbyggnadsfaserna går därmed att avläsa på ett fint sätt.

Som helhet är Tollered en mycket välbevarat bruksort och speglar på ett enastående sätt det framväxande svenska industrisamhället. Den största förändringen som skett är utbyggnaden av motorvägen som skär av själva samhället från den nedre delen av fabriksområdet. Viss förtätning med nyare hus har också gjorts under senare decennier. Tollered är idag, mycket tack vare den välbevarade kulturmiljön, en trivsamt ort med en påtaglig helhetskänsla, trots motorvägen.

Tollered är utvärderat som kulturhistoriskt värdefullt i *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 40*, Lerums kommun samt i *Kulturmiljöprogram för Lerums kommun*. Tollered ingår också i område av riksintresse för kulturmiljövården, *KP 30*.

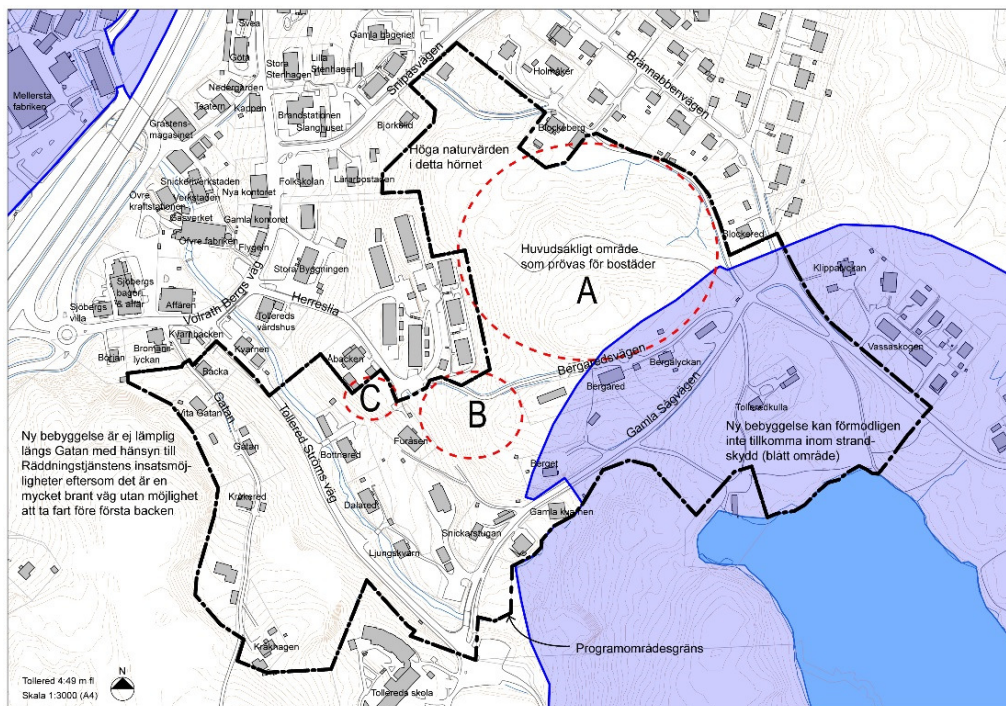

De välbevarade arbetarbostäderna Dalared och Ljungskvarn från 1935 respektive 1923 invid Tolleredes ström. Den sistnämnda är byggd på grunden av en äldre kvarn, därav namnet.

Utredningsområdet

Det nu aktuella området utgörs av en skogsklädd höjd i den övre delen av Tollereds samhälle. Terrängen är höglänt med berg i dagen och bevuxen med furor och slyskog. Genom nivåskillnaderna är området väl exponerat. Det omges av bebyggelse av varierande karaktär, dels sådan som hör till det gamla brukssamhället, dels nyare utbyggnad av bostäder. I området finns en del spår som berättar om samhällets äldre historia.

Önskemål finns nu om att exploatera delar av detta område för ny bebyggelse. Beskrivningen nedan fokuserar på de delområden där utbyggnad kan bli aktuell och som är markerade på nedanstående karta.

Karta med föreslagna områden för exploatering och förtätning. Karta Lerums kommun.

Delområde A

Beskrivning

Större sammanhängande skogsområde i Tollereds samhälle. Området saknar idag bebyggelse och är mycket kuperat och bevuxet med större träd och slyskog. I södra kanten ligger Bergared och Bergalyckan som formmässigt knyter an till husen utmed Tollereds ström. Här finns också uthuslängor. Inom området finns också den igenfyllda kraftkanalen samt husgrunder efter småhus, tvättstuga m.m.

I den västra delen, som är förhållandevis brant finns spår av odling och en bevarad stenmur. Nedanför ligger tre nyare flerfamiljshus som byggts på platsen för de äldre tjänstebostäderna Dalalyckan från 1940-talet vilka revs i början av 1990-talet.

Historik

Även på de äldre kartor som finns att tillgå är området obebyggt. Sedan det förra sekelskiftet har arbetarbebyggelsen för anställda vid Nääs fabriker byggts ut med Bergared och Bergalyckan som ligger i den södra ytterkanten av det aktuella området. Dessa hus ligger på platsen för Bergatorpet, ett torp under Nääs, belagt åtminstone på kartan från 1767, och som hade sina marker ner mot Torskabotten. Torpet finns kvar ännu på kartan från 1890-talet.

Detalj av kartan från 1767 och den ekonomiska kartan från 1890-talet med Område A ungefärligt inritat, ej skalentligt.

Efter en lång kamp för att tillskansa sig hela rätten till vattenkraften i Tollereds ström så hade Nääs fabriker lyckats år 1907. Nu låg möjligheten att mer rationellt nyttja fallet öppen. På nyåret 1908 påbörjades sprängningen av en 400 meter lång kanal fram genom skogspartiet för att förbättra vattenförsörjningen till fabriken. Till sommaren var man klar och då fortsatte arbetet med en ny kraftstation. I kanalens västra ände anslöt den till en 335 meter lång ståltub som ledde vattnet vidare. Vid det gamla kontoret korsade den riksvägen och löpte vidare ner till fabriksområdet och den nya kraftstationen. Tuben vilade på betongfundament och fackverksfundament. Den expanderande fabriken och samhället behövde förses med el. Vattnet hämtades från sjön Torskabotten ovanför Tollerred. I oktober 1909 var allt klart och den åtrådda utbyggnaden av vattenkraften färdig.

När tuben byggdes kom ståldelarna från Borås mekaniska verkstad med järnväg till Floda station för vidare transport till Tollerred med hästskjuts. Varje år måste tuben rengöras inuti vilket skedde nattetid för att slippa värmen från de solbestrålade svarta ytorna. Rengöringen skedde under semestertid när fabriken var stängd. Det var ett smutsigt och farligt arbete. Även uppe i skogen gjordes detta och när kanalen var i bruk syntes slagghögar med jämna mellanrum i skogen. Att springa och balansera på tuben lär ha varit ett populärt, om än ej tillåtet, nöje för traktens ungdomar.

Kraftkanalen i sin glans dagar. Här syns även den karaktär som skogen hade, gles tallskog utan sly. Till höger en modell som visar hur kanalen anslöt till tuben.

Bevarad del av tuben vilande på betongfundament.

År 1981 ersattes tuben av en modernare anläggning. Kanalen fylldes igen med sprängsten och tuben och dess fundament monterades ner inom skogsområdet.

Inom området finns också flera spår av tidigare bebyggelse, merparten av detta hör till den andra utbyggnadsfasen i Tollered. Den mest välbevarade är en lång, välbyggd stengrund som är kvar efter en svinlänga som legat på platsen. Här hade de boende i arbetarbostäderna sina hushållsgrisar. Intill syns spår i berget efter att man brutit sten till grunden.

Norr om kanalen finns grunden efter en tvättstuga. Vatten avleddes från kanalen ner till den. Vatten leddes också vidare ner till Svea, Göta och Dana. I skogen fanns flera dammar och på plana ytor sattes det upp ramar för torkning av kläder, bland annat intill ovan nämnda tvättstuga.

I områdets mellersta del finns några små grunder och terrasser som är spår efter de små stugor som arbetarna hade lov att bygga åt sig i slänten. Norr om dem hittar man en välbevarad stenmur som visar att ytan använts för odling. Nedanför, på platsen där det idag ligger ny bebyggelse fanns en fruktträdgård, och tidigare bytomt för Tollereds by.

På den flygfotobaserade ekonomiska kartan från 1960-talet syns svagt en väg som ännu går att följa i terrängen. Den användes för transporter fram till tuben, är anlagd med stödmur och kallades "körvägen".

I områdets östra hörn fanns det också en smedja alldeles vid vägskälet. Rester finns av betongkaret där smeden kylde ner sina arbeten.

Kulturhistorisk bedömning

Området bär på en intressant historia med spår av viktiga skeenden i Tollereds historia. Kampen om vattenkraften och lösningen med en sprängd kanal och ståltub berättar om centrala funktioner för Nääs fabriker. Idag är bara spåren kvar i form av en väg på

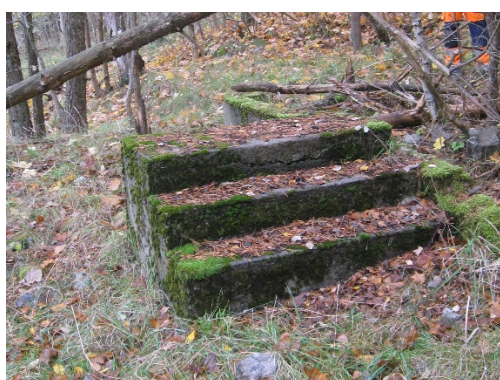
den gamla kanalen och stenfundamentet vid övergången till tuben. De övriga spåren är mer subtila och berättar om vardagslivet i brukssamhället, såsom körvägen och husgrunderna.

Områdets obebyggda karaktär har också sitt värde, här har barnen lekt, man har kunnat nyttja området för enklare odling och tvätt och det är genomkorsat av stigar mellan de olika husen. Ytan har fyllt en funktion som resursområde i samhället.

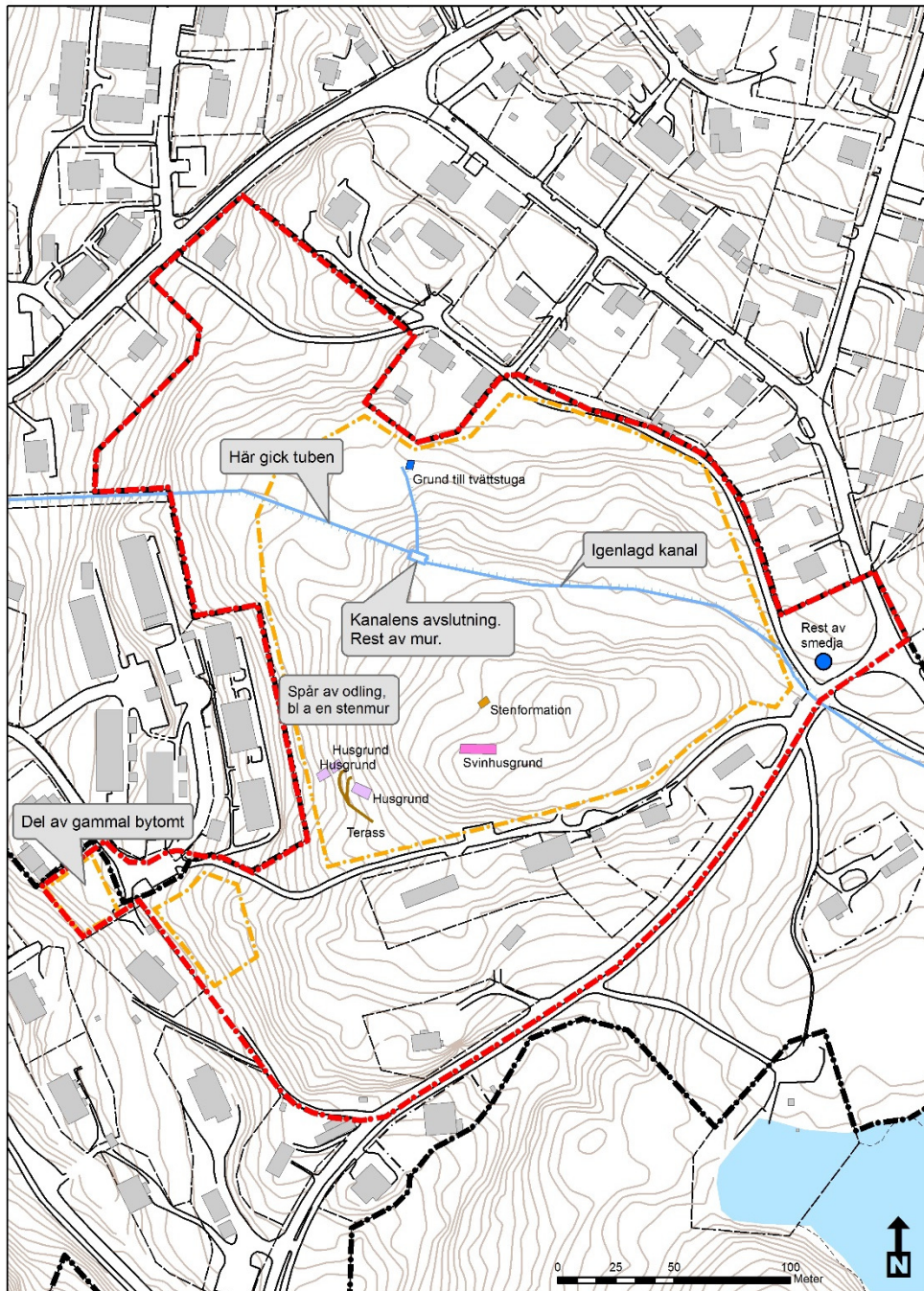
Genom Tollereds läge i en slänt är det också väl exponerat och har ett stort miljövärde i samhället som utmärks av en gles bebyggelsestruktur med mycket grönska emellan husen.

På Ekonomiska kartan från 1960-talet syns kanalens sträckning och i förlängningen tuben.

Stuggrund med trappa och till höger den fina grunden efter svinhus vid Bergared.

 Utredningsområde_Västarvet

Rekommendation

Området ligger högt och det är partvis brant. Det gör att det är mycket exponerat i samhället. Skall området tas i anspråk för ny bebyggelse bör det ske med mycket stor försiktighet. Släntläget gör att ny bebyggelse kan få en alltför dominerande roll i den riksintressanta bruksmiljön.

Samtidigt bör en viss förtätning kunna fungera bra i Tollered.

Ny bebyggelse bör läggas i områdets norra och östra delar. En förtätning utmed Gamla Sågvägen skulle följa mönstret att bygga utmed vägsträckningarna i Tollerred.

Västarvet förordar att man håller sig till områdets norra och östra delar och där nyttjar områdets ytterkanter, där blir ny bebyggelse inte lika dominerande i samhällsbilden.

Man bör också undersöka möjligheten att istället förtäta utmed Gamla Sågvägen. En förtätning där följer äldre mönster i samhället där utbygganden skett utmed vägsträckningarna. Att det finns ett strandskydd här måste kunna vägas mot att Tollerred är av riksintresse för kulturmiljövården och att stranden mot Torskabotten ändå kommer vara väl tillgänglig för allmänheten. En mindre förtätning utmed vägen förefaller vara en bättre lösning än att gå in för mycket i det sammanhängande grönområdet.

Skall område A exploateras är det också centralt att man bibehåller den glesa karaktären som bebyggelsen runt om har, bibehåller träd och anpassar sig noga efter topografin.

Om man överväger att bygga i den västra delen av området blir det ännu viktigare med utformningen. Här kan husen lätt dominera samhällsbilden och direkt innebära en skada på den riksintressanta bruksmiljöns genuina karaktär. Här är anpassning till topografi, gles struktur och val av utformning och material avgörande. Samtidigt som man inte skall hemfalla åt ointressanta pastischer. Man bör således ställa höga krav på utformningen. Träfasader, kanske rent av omålade är att förorda.

Av de lämningar som finns i området bör man överväga att fornlämningsförklara kanalens avslutning, där tuben började. Den ligger som ett stenmonument mitt i området och utgör ett intressant spår efter ett viktigt skede i Tollereds samhälles historia. Själva kanalen är idag nyttjad som väg vilket gör att man kan uppfatta sträckningen i terrängen. En lösning som är lämplig att ha kvar.

För kanalslutet bör en fornminnesförklaring utredas.

Delområde B

Beskrivning

Området utgörs av ett obebyggt bergsparti som ingår i det större höglänta området. Det är bevuxet med större träd samt slyskog. Delområdet upplevs som relativt brant och ligger mellan Bergaredsvägen och den nybyggda bostadsbebyggelsen på Dalalyckan i norr och det gamla ålderdomshemmet Furåsen i sydväst. Vid Furåsen sluttar det brant ner mot Tollereds ström.

Nyare bebyggelse till vänster och det aktuella området syns rakt fram. Till höger ligger Furåsen.

Historik

På den planare ytan med parkeringsplatser och de nyare husen till vänster fanns tidigare Tollereds bytomt samt trädgårds- och odlingsmark. Den sträckte sig upp bakom husen till vänster och där finns spår av detta i form av stenmurar. Den förslagna utbyggnadsytan har varit obebyggd impedimentmark så långt bak i tiden som kartorna kan berätta.

Kulturhistorisk bedömning

Det finns inga direkta lämningar på platsen men området ligger i anslutning till värdefulla miljöer i Tollereds.

Rekommendation

Västarvet bedömer att förtätning i detta delområde är olämpligt ur kulturhistorisk synvinkel. Här är trångt och brant, svårt att på ett bra sätt bygga nytt så nära inpå Furåsen. En ny byggnad medför stort ingrepp i miljön och riskerar att få en allt för dominerande framtoning.

Delområde C

Beskrivning

Ytan är belägen inne i en redan bebyggd del och utgör idag trädgård. På platsen finns gräsmattor och buskage. I nordväst ligger Åbacken och ytan upplevs närmast som Åbackens trädgård. I sydöst ligger Furåsen som är Tollereds gamla ålderdomshem. Nedanföret mot Tollereds ström finns de högresta arbetarbostäderna Bottnared och Dalared. Ovanför åt nordost, nyare tillkomna flerfamiljshus. Bebyggelsen är mycket glest placerad med stora gröna ytor emellan vilket ger området sin speciella prägel.

Den obebyggda ytan mellan Furåsen och Åbacken sedd från öster.

Det är en stor nivåskillnad från bytomten ner mot dalstråket där Tollereds ström rinner och Bottnared, uppfört 1923. Område C sett från väster.

Historik

Platsen är en del av Tollereds gamla bytomt. På Laga skifteskartan från 1830-talet syns den gamla bebyggelsen på Tollerred Skattegården. *Åbacken*, eller *Herres*, är den gård som finns kvar från byns tid. Hemmansägarna i Tollerred ägde fallrättigheterna i Tollereds ström och drev såg- och kvarnverksamhet. Några av dessa hemmansdelar köptes upp av P W Berg vid anläggandet av fabriken, några köptes av Sven Andreasson som därmed kunde bedriva lite större sågverksamhet och också konkurrerade med fabriken om vattenkraften. Sven Andreasson uppförde den nuvarande manbyggnaden på Åbacken som fick en lite burgen och herrgårdsmässig framtoning år 1852. Den stilfulla glasverandan tillkom på 1890-talet.

Ålderdomshemmet *Furåsen* uppfördes 1916 och bekostades av Nääs fabriker och var till för företagets anställda. Byggnaden bibehöll sin funktion till mitten av 1900-talet och är numera flerfamiljshus. Den stora frontespisen är inte ursprunglig.

De stora arbetarbostäderna Dalared, Bottnared och Ljungskvarn ligger nedanför mot strömmen och har liksom Furåsen en högre utformning och brutna tak, s.k. mansardtak. Det sägs att PW Bergs sonson Volrath Berg som tillträtt som VD 1895 hade en förkärlek för just denna typ av takkonstruktion.

Detalj över bybebyggelsen på kartan från laga skifte 1835-36. Uppe till vänster skimtar övre fabriken och den stora gula rektangeln är Stora Byggnaden. Lantmäteriet: O152-33:2

Kulturhistorisk bedömning

Den utpekade ytan ligger i ett område som besitter ett stort kulturhistoriskt värde med den speciella bostadsbebyggelsen och med sin koppling till Tollereds by och tiden före Nääs fabrikers anläggande. Stråket upp utmed Tollereds ström är mycket speciellt och har en ovanligt väl bevarad sammanhängande bruksarbetarbebyggelse.

Rekommendation

Att bygga ytterligare hus i det läge som här föreslås bedömer Västarvet är möjligt. Här har tidigare funnits bebyggelse tillhörande byn.

Men en eventuell förtätning ställer höga krav på utformning och placering. Ett tillkommande hus kan heller inte vara så stort utan underordna sig den kringliggande bebyggelsen material- och storleksmässigt. Kanske skall man också ta upp mansardtakets form för att därmed knyta an till en form som dominerar på den övriga bebyggelsen?

Det finns också många för miljön viktiga inslag såsom terrasskanter, trappor och murar som är viktiga att slå vakt om. De är väsentliga för upplevelsen av den genuina miljön. De äldre träden bär spår av hamling. Såsom del i en gammal bytomt är det möjligt att det också krävs ytterligare arkeologisk utredning av platsen.

Vy från Bottnared upp mot Furåsen.

Källor

Tryckta källor

Berg, Arno & Berg, Gunnar. 1933. *Nääs fabrik 1833-1933*. Minnesskrift utgiven med anledning av 100-årsminnet av Nääs Fabriks grundläggning.

Ekonomisk karta, fältmätt på 1890-talet. Älvsborgs länsmuseum och Föreningsbanken

Kulturhistorisk byggnadsinventering Nr 40 Lerums kommun. (1999) Älvsborgs länsmuseum

Kulturmiljöer i Lerums kommun. 1999. Älvsborgs länsmuseum och Lerums kommun

Område av riksintresse för kulturminnesvård. Länsstyrelsen i Älvsborgs län.

Otryckta källor

Internet

www.lansstyrelsen.se

Arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv för historiska kartor
Västarvets arkiv, Kulturlagret Vänersborg

Tekniska och administrativa uppgifter

Västarvet dnr:

VA 609-2014

Västarvet pnr:

11945

Län:

Västra Götalands län

Kommun:

Lerum

Socken:

Skallsjö

Fastighet:

Tollered 4:49 m.fl

Uppdragsgivare:

Lerums kommun

Ansvarig institution:

Västarvet Kulturmiljö

Projektansvarig:

Marie Odenbring Widmark, Anni Bergström, Mats Hellgren

Bilder är tagna av Anni Bergström och Marie Odenbring Widmark och förvaras hos Västarvet.